وەزارەتی خوێندنی باڵاو توێژینەوەی زانستی

زانكۆی سـەلاحـەدیـن – هـەولێـر

كـۆلێژی ئاداب

بـەشـی كۆمەڵـنـاسـی

قـۆنـاغی سێیەم

زانكۆی سەلاحەدین - هەولێر
Salahaddin University-Erbil

وانەكانی؛ كۆمەڵناسی دانیشتوان

كۆرسی دووەم

مامۆستای بابەت:

د. روستم صابر مصطفى

کـۆرسبـووك

کـۆرسبـووك و پرۆژە و بەرنامەی کاری زانستی ساڵی خوێندنی ٢٠٢٤ - ٢٠٢٥

نـــاوەڕۆک

لاپەڕە	بابەت
أ-ب	ناوەڕۆک
١	بەشی یەکەم/ دیاریکردنی چەمکەکان و گرفتە دانیشتوانییەکان
١	باسی یەکەم: دیاریکردنی چەمکەکان
١	دانیشتواننـاسی
١	کۆمەڵناسی دانیشتوان
٢	ئەنتروپۆلۆژیای دانیشتوان
٣	باسی دووەم: گرفتە دانیشتوانییەکان
٤	یەکەم: پێناسە
٤	دووەم: ڕەنگدانەوەی گرفتە دانیشتوانییەکان لە ژیانی کۆمەڵایەتییدا
٥	بەشی دووەم/ سەرچاوەکانی زانیاری لەسەر دانیشتوان
٥	سەرتایەک لەبارەی سەرچاوەکانی زانیاری
٦	جۆرەکانی سەرچاوی زانیاری لەسەر دانیشتوان
٧	یەکەم: سەرچاوە نەگۆڕەکانی زانیاری
٧	A- سەرژمێری گشتی
٧	سەرژمێری لە عێراق
٨	تایبەتمەنییەکانی سەرژمێری گشتی
٩	ئامانجەکانی سەرژمێری گشتی دانیشتوان
٩	جۆرەکانی سەرژمێری گشتی دانیشتوان
١٠	قۆناغەکانی ئەنجامدانی سەرژمێری گشتی دانیشتوان
١١	B- ڕووپێوی دانیشتوان
١١	دووەم: سەرچاوە گۆڕاوەکانی زانیاری
١١	A- ئامارکردنی ژیانداری یان تۆمارکردنی ژیانداری
١٢	B- ئامارکردنی کۆچکردن

بەشی سێیەم/ تیۆرە دانیشتوانییەکان	
یەکەم: تیۆری دانیشتوانی لای ئیبن خەلدون	
دووەم: تیۆری دانیشتوانی لای تۆماس ڕۆبێرت مالتۆس	
پرەنسیپەکانی تیۆری دانیشتوانی لای مالتۆس	
بەربەستەکانی گەشەکردنی دانیشتوان بەپێی تیوری مالتۆس	
سێیەم: تیۆری دانیشتوانی لای مارکیز دی کوندەرسی	
چوارەم: تیۆرەکەی جۆدوین سەبارەت بە دانیشتوان	
پێنجەم: تیۆری پەرەسەندن لای فیردیناند تۆنیز	
گۆڕینی کۆمەڵگا لە کۆمەڵگایەکی خۆجێییەوە بۆ کۆمەڵگایەکی گرێبەستی	
بەشی چوارەم/ سیاسەتی دانیشتوان	
ئامانجەکانی سیاسەتی دانیشتوان	
بۆچی سیاسەتی دانیشتوان دادەنرێ؟	
سیاسەتی هاندانی زۆربوونی دانیشتوان	
شێوازەکانی هاندانی سیاسەتی زۆربوونی دانیشتوان	
کەمبوونەوەی دانیشتوان و ڕەنگدانەوەکانی	
دانیشتوانی نمونەیی و ڕەنگدانەوەکانی	
پێکهاتەی کۆمەڵایەتیی دانیشتوان	
جۆرەکانی چری دانیشتوان پەیوەست بە باری ئابوورییەوە	
هۆکارەکانی چڕ نەبوونەوەی دانیشتوان لە کوردستان	
ژیانی کۆمەڵایەتی کۆمەڵگای کوردی	
پەیوەندی کۆچکردن بە قۆناغەکانی گەشەکردنی کۆمەڵگە	
تیۆرەکانی گەشەی دانیشتوان	
قۆناغەکانی گەشەی دانیشتوان	
سەرچاوەکان	

بەشی یەکەم/ دیاریکردنی چەمکەکان و ڕەنگدانەوەی گرفتە دانیشتوانییەکان

باسی یەکەم: دیاریکردنی چەمکەکان

مەبەست لە دانیشتواناسی چییە؟

لقێکە لە لقەکانی زانستە کۆمەڵایەتی و مرۆڤایەتییەکان و توێژینەوە لەسەر گروپە مرۆڤایەتییەکان دەکات لەکات و شوێنێکی دیاریکراودا لە ڕووی چەندایەتی و چۆنایەتیەوە، واتا ژمارە و چوێنیەتی دابەشبوون و زانینی تایبەتمەندییەکانی وەکو زمان و ئایین و پێکهاتەی نێر و مێ و ئاستی خوێندەواری و جۆری پیشە..هتد و ئەو گۆرانکاریانەی بەسەریان دا دێت بەهۆی لە دایکبوون و مردن و کۆچکردنەوە لە ماوەیەکی مێژوویی دیاریکراودا.

- لە هەندێک سەرچاوەی تردا لە بارەی پێناسەی دانیشتواناسیەوە هاتووە:

توێژینەوەی زانستی شیکاری بەراوردکارییە بۆ زانینی ئەوەی کە هەیە لە بارەی چەندایەتی و چۆنایەتی گروپێکی مرۆییەوە نەک بۆ ئەوەی کە دەبێ بەپێی هەندێک خەملاندن و مەزەندەکاری هەبێ یان بە فەرمان و بڕیاری سیاسی یان تاکە کەسی ببێ.

کۆمەڵناسی دانیشتوان (Sociology of Population)

دوای فراوان بوونی کۆمەڵناسی گشتی، کەڵەکەبوونی زانست و زانیارییەکی زۆر لەسەر بابەتەکانی لقی جیاجیا بە دیارکەوتن لە چوار چێوەی کۆمەڵناسی گشتییدا بەپێی هەوڵی توێژەرانی کۆمەڵایەتی ئاستی گرنگیدانیان بە هەر بابەتێک لەناو بابەتەکانی کۆمەڵناسی دا وەکو (لادێیی، شارنشینی، ئابووری، پیشەسازی، مەعریفەو....هتد).

کۆمەڵناسی دانیشتوان، بریتییە لەو لقە زانستییەی کە توێژینەوە لەسەر دیاردە دانیشتوانییەکان دەکات، بە تێگەیشتن و شیکارییەکی قووڵ لەو پەیوەندیانەی کە ئەم دیاردانە بەیەکەوە دەبەستنەوە و، لێکدانەوەی ئەم دیاردە دانیشتوانە لە ژێر ڕۆشنایی هۆکارە کۆمەڵایەتییەکان، کولتوور، پێوەر، بەها، ڕۆڵ، شوێن، چین، خێزان و هتد ئەنجامدەدرێت.

یەکێک لەو بوارە گرنگانەش خودی گرووپە مرۆییەکان خۆیان بوو لەڕووی چەندایەتی و چۆنایەتی و شێوازی گۆڕانی گەشەکردنیانەوە، بەتایبەتی کاریگەری هۆکارە کۆمەڵایەتییەکان، وەکو خووڕەوشت و دابونەریت و پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکان، یان کاریگەری پێکهاتەی یەکە کۆمەڵایەتییەکانی وەکو خێزانی گەورە و بنەماڵە و تایەفە و تیرە و خێڵ و هۆز و...هتد، هەموو ئەمانە لەسەر پێکهاتە و قەبارەی خودی گرووپە مرۆییەکان خۆیان.

بۆیە لە ناو کۆمەڵناسی گشتییدا لقێکی نوێ سەری هەڵدا بەناوی کۆمەڵناسی دانیشتوان. بۆ تاوتوێکردن و قوڵبونەوە و پشکنینی ئەو کارلێکەی نێوان ئەم دوو بوارە، واتە کۆمەڵناسی دانیشتوان لقێکە لە لقەکانی کۆمەڵناسی گشتی؛ توێژینەوە لەسەر کاریگەیی هۆکارە کۆمەڵایەتییەکان لەسەر دیاردە دانیشتوانیەکان دەکات، وەکو پێکهاتە و قەبارە و دابەشبوون و چڕی و کۆچکردن و.. .... هتد.

یان کۆمەڵناسی دانیشتوان بە دوای پشکنینی پەیوەندی و کارلێکی نێوان فاکتەرە کۆمەڵایەتییەکان و دیاردە دانیشتوانییەکاندا دەگەڕێت، ئەمەش جیاوازە لە ئەنترۆپۆلۆژیای دانیشتوان لە گۆشەنیگایەکیترەوە سەیری دیاردە دانیشتوانییەکان دەکات.

ئەنتروپۆلۆژیای دانیشتوان: (Anthropology of Population)

ئەنترۆپۆلۆژیای دانیشتوان بە یەکێک لە لقە گرنگ و تازەکانی ئەنتروپۆلۆژیا دادەنرێت، ئەگەرچی دەکرێت بە لقێکی گرنگی دانیشتواناسیشی دابنێین، بە هۆی ئەو گرنگیپێدان و نوسینە زۆرەی لەسەر بابەتە دانیشتوانییەکان ئەنجام دراوە و دەدرێت لە ناوەندەکانی توێژینەوەدا یان لەسەر ئاستی زانکۆ بە ناوبانگەکانی جیهاندا، دانیشتواناسیش لە بابەتە ئەنترۆپۆلۆژیەکاندا قووڵ بۆتەوە.

سەدان هەزار ساڵە ڕەگەزی مرۆیی (هۆمۆ) لەسەر زەویدا دەژیت، ڕەگەزی مرۆڤی ژیریش زیاتر لە چل هەزار ساڵە پەیدا بووە، ئەوەی جێگای گومان نیە ئەوەیە سەرەتاکانی ژیانی مرۆڤ پڕ بووە لە مەترسی و نەهامەتی و کارەساتە کتوپڕەکان و برسیەتی و نەخۆشی و قاتوقڕی کە نەیهێشتووە قەبارەی گرووپە مرۆییەکان زۆر ببێت، تا ئەو ئاستە زیادیان کردووە ڕەوشە بایۆلۆژی و ژینگەییەکەیان ڕێگای پێداون، بۆیە تا کۆتایی چارەکی یەکەمی سەدەی نۆزدە کۆی ژمارەی مرۆڤەکان لەسەر گۆی زەویدا نەگەیشتە یەک ملیارد کەس.

مێژوونوسان و مرۆڤناسانی بواری توێژینەوە شارستانییەکان و مرۆڤناسە ئارکیۆلۆژیستەکان خۆیان بۆ توێژینەوەی مەیدانی تەرخان کردووە لەسەر دانیشتوانی کۆمەڵگای مرۆیی، دیارە ئاستەنگ و کۆسپەکانی بەردەم توێژینەوە دانیشتوانییەکانیش بەپێی گرفتی توێژینەوەکانییان جیاوازن، بێگومان گەورەترین ئاستەنگ لە توێژینەوە لەسەر گرووپە مرۆییە دێرینەکاندا دێتە پێش بەهۆی نەبوونی داتا و زانیاری بە تایبەتی لە ڕووی ئامارییەوە لەسەر ئەم گروپانە، بۆیە ڕێباز و شێوازی باو لە توێژینەوەی زانستی ئارکیۆلۆژی ئەم گروپانەدا، پشت بەستانە بە دووبارە پێکهێنانەوەی ڕاستییەکان لە سیستەمێکی تیۆریدا، بێگومان بەشێکی زۆری ئەم دووبارە پێکهێنانەوەیەش پشت بە مەزەندەکردن و خەملاندن و دەرئەنجامی لۆژیکی دەبەستێت.

مرۆڤناسی دانیشتوان توێژینەوە لەسەر تایبەتمەندییەکانی مرۆڤ و ئەوەی پەیوەستە بە وەچەخستنەوە و بەرهەمهێنانی نمونەی جۆرەوە (انتاج النوع) دەکات، وەکو بوونەوەرێکی سروشتی بۆ مرۆڤ دەڕوانێت، لە زنجیرەی پەرەسەندنییدا چ گۆڕانێک بەسەر باری بەرهەمهێنانی نەوەوە بەسەریدا هاتووە، پرۆسەکانی بە مرۆڤبوونی مرۆڤ چ کاریگەرییەکیان داناوە لەسەر چۆنیەتی وەچەخستنەوە و چەندایەتییەکەی بە بەروارد لەگەڵ سەرجەم ئاژەڵانیتردا، یان لەگەڵ زنجیرەی پەرەسەندنی تەواوی ئاژەڵاندا، لە ناو ئەنترۆپۆلۆژیای دانیشتواندا، توێژەران و زانایانی بوارەکە گەیشتوونەتە ئەو باوەڕەی کە پەیوەندی نێوان وەچەخستنەوە و پەرەسەندن پەیوەندییەکی پێچەوانەیە، لەو زنجیرەیە هەتا بۆ خوارەوە بڕۆین ئاستی چەندایەتی بەرزتر دەبێتەوە بە پێچەوانەوەش تا بۆ سەرەوە بڕۆین کەمتر دەبێتەوە، ئەمە لە هەندێک توێژینەوە و نوسینیتردا بە زانستی بۆماوەیی دانیشتوانی ناو دەبرێت.

ئەم لقە زانستییە لە بنەڕەتدا، توێژینەوە لەسەر دابەشبوون و گواستنەوە و گۆڕانکارییەکانی خەسڵەت و تایبەتمەندییە بۆماوەییەکان دەکات، لێرەدا بۆ ماوەیی دانیشتوانی جیاوازە لە بۆماوەیی مرۆیی کە توێژینەوە لەسەر خەسڵەتە بۆماوەییەکان دەکات، بۆماوەیی دانیشتوانی توێژینەوە لە سەر دابەشبوون و گواستنەوەی خەسڵەتە بۆماوەییەکان دەکات لە ڕووەک و ئاژەڵ و مرۆڤدا، ئەوەی تایبەتە بە خەسڵەتی بۆماوەیی مرۆییەوە دواتر چ گۆڕانکارییەکی بەسەردا دێیت جگە لەوەی خۆی ئەم خەسڵەتانەی لە ئەنجامی پەرەسەندن و گەشەکردنەوە لە قۆناغەکانی پێشووتردا وەری گرتووە، بۆ نمونە ئەو گرفتە سۆزداریانەی کە پەیوەندیان بە لایەنی دەروونی مرۆڤەکانەوە هەیە و لە ئەنجامی جەنجاڵی و زۆربوونی دانیشتوانەوە درووست دەبن، چ ڕەنگدانەوەیەکی جەستەییان دەبێت و دواتر چ کاریگەریەک دەخەنە سەر نەوەکانی ئایندە.

لێرەدا توێژینەوە لەم خەسڵەتانە تەواو مانای مرۆڤناسی دانیشتوان دەگەیەنێت، چۆن مرۆڤناسی سروشتی توێژینەوە لەسەر تایبەتمەندییەکانی پێکهاتەی مرۆڤ دەکات و بەراوردی دەکات بە مرۆڤی دێرین و لە دوای پێکهاتن ئەرکی هەمان ئەو ئەندامانە دەگۆڕێت، مرۆڤناسی دانیشتوانیش ئەوەی لە مرۆڤدا هەیە بەراوردی دەکات بە زنجیرە ئاژەڵانیتر لە بارەی چەندایەتی و چۆنایەتی زاوزێ و وەچەخستنەوە و پێکەوە ژیان و بزاوتی دانیشتوانی و جوگرافی و...هتد.

باسی دووەم: گرفتە دانیشتوانییەکان

بەشێکی هەرە زۆری کۆمەڵگا تازە پێگەیشتووەکان دوو توخم و ڕەگەزی گەورەی وزە و هێزە بنچینەییەکان لە خۆ دەگرن، ئەوانەش بریتیین لە زەوی و دانیشتوان، بەڵام یەکێک لە ماک و نیشانەکانی هەندێک لەم کۆمەڵگایانە کە داهاتێکی نزمیان هەیە؛ خراپ بەکارهێنان و سوود وەرنەگرتن لە تواناکانی زەوی و پشتگوێ خستنی

دانیشتوانه، بە پشتگوێ خستنی دانیشتوانیش سەرەتای گرفتەکانیتری کۆمەڵگا دەست پێ دەکات، لێرەدا مەبەست لە گرفتەکانیتری کۆمەڵگا، هەموو ئەو گرفتانەیە پەیوەستن بە لایەنی ئابووری و سیاسی و کۆمەلایەتی و کلتوری و...هتد بەلام دەمانەوێت باسی ئەو گرفتانە بکەین کە لە دیاردە دانیشتوانییەکانەوە سەرچاوەیان گرتووەو بەهۆی قەبارە و پێکهاتە و دابەشبوون و چڕیەوە درووست بوون.

پێناسە و ڕەنگدانەوەی گرفتە دانیشتوانییەکان:

یەکەم: پێناسە:

مەبەست لە گرفتی دانیشتوانی ئەو بۆشاییەیە کە دەکەوێتە نێوان چونیەتی دابەشبوون و پێکهاتە و ئاستی گەشەگردنی دانیشتوانەوە لەگەڵ ئاستی گەشەکردنی سەرچاوەکانی داهاتی کۆمەڵگە، واتە بەهۆی دابەزینی خێرای ڕێژەی مردن یان بەردەوامی بەرزی لە دایک بوون و ناهاوسەنگی دابەشبوون و پێکهاتەی دانیشتوان لەگەڵ ئاستی گەشەکردنی بواری ئابووری و کۆمەلایەتی و..... تاد. ئەم بارەش ڕەنگدانەوەی فرەلایەنی بەسەر ژیانی کۆمەلایەتی کۆمەڵگاکەدا دروست دەکات.

دووەم: ڕەنگدانەوەی گرفتە دانیشتوانییەکان لە ژیانی کۆمەلایەتییدا:

١-زۆربوونی بەردەوامی ژمارەی دانیشتوان یەکێکە لەو گرفتانەی گەلانی (ڕۆژهەلاتی ناوەڕاست و باشوری ڕۆژهەلاتی ئاسیا و ئەمریکای باشور و ئەفریقا)ی هەراسان کردووە هەر ئەم گرفتەش سەرچاوەی بەشێکی زۆری گرفتەکانیتری ئەم کۆمەڵگایانەیە، چونکە زۆربوونی دانیشتوان لە بەهای تەواوی پەرسەندنەکانی بوارەکانیتری لەڕووی خۆراک و پیشەسازی و زانست و کۆمەلایەتیەوە کەم دەکاتەوە، لەبەرئەوەی پەرەسەندن لەم بوارانەدا بە زۆربوونی دانیشتوان ڕاناگەن.

٢- ڕەنگدانەوەی ئەم گرفتانە لە ڕووی کۆمەلایەتییەوە لە بواری گرانبوونی ئەرکەکانی خێزان بۆ بەخێوکردن دەردەکەوێت، وەکو لاوازبوونی کۆنترۆلکردنی خێزان و بەرز بوونەوەی دیاردەی جیابوونەوە و هەڵوەشانەوەی شیرازەی ڕێکخستنی خێزان و پەرتەوازە بوون.

٣- بلاوبوونەوەی هەندێک دابونەریت و کار و ڕەفتاری لادەرانە بەتایبەتی لەناو توێژی منالان و مێردمنداڵ و هەرزەکار و تەمەنی خوار (٣٠) سالاندا؛ بەهۆی زۆربوونی ژمارەیان و پێڕانەگەیشتنی کۆمەڵگا بە جێبەجێکردن و دابینکردنی پێویستییەکان، بەتایبەتی لەم قۆناغەدا بەهۆی گەشەکردنی کەناڵەکانی پەیوەندیکردن و تێکەلاوی کۆمەڵگەکانەوە ئاستی داخوازی ئەم توێژە بەرزبۆتەوە.

٤- کەموکوڕی لە پێشکەشکردنی خزمەتگوزاری پەروەردەیی و زانستی.

٥- کەموکوڕی لە خزمەتگوزاری تەندروستی و پاک و خاوێنی ژینگە و جوانکاری ژینگەی شارەکان؛ بەهۆی کەمهێنانی خزمەتگوزارییە بنەڕەتییەکان وەک ئاو و ئاوەڕۆ و شوێنی سەوز و ڕوناکی. ... تاد. بەبەراورد لەگەڵ ژمارەی دانیشتوان.

٦ ڕەنگدانەوەی گرفتە دانیشتوانییەکان لەڕووی ئابووری وەک دابونەریتی داهات و بەرزکردنەوەی ئاستی کۆچکردن و دابەزینی چۆنایەتی کار.

بەشی دووەم/ سەرچاوەکانی زانیاری لەسەر دانیشتوان

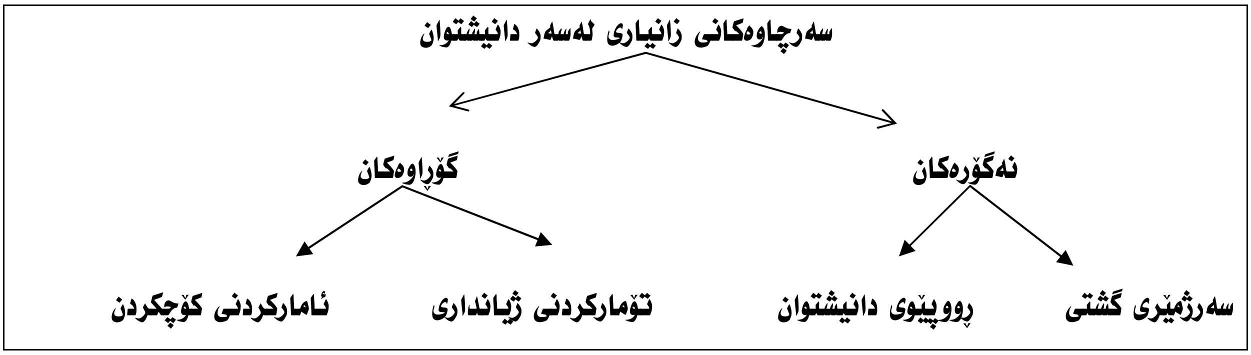

سەرەتایەک لە بارەی سەرچاوەکانی زانیاری:

سەرەتاکانی بیرکردنەوەی مرۆڤ لە چەندایەتی و چۆنایەتی گرووپەکەی، یان کۆمەڵە و کۆمەڵگاکەی بۆ کەی دەگەڕێتەوە و بۆچی مرۆڤ ئاوڕی لەم بوارە داوەتەوە؟؟ بە نیازی چی دەستی داوەتە ئامارکردن و ژماردنی تاکەکانی، ئایا ئەمە هەنگاوێکی پێشکەوتن و نیشانەیەکی پەرەسەندنی مرۆڤەکان نەبووە؟ دواتر ئەم بیرکردنەوە و بە پراکتیکردنە چۆن دەستی پێکردووە و بە ئەنجام گەیشتووە؟ لە ڕەوتی گۆڕانکارییەکانی سەر ژیانی کۆمەڵگاکاندا ئەم پرۆسەیە چۆن گەشەی کردووە و مرۆڤەکان چ گۆڕانکارییەکیان لە خودی سەرژمێری و ئامارکردن و تۆمارکردنی لە دایک بوون و مردنەکاندا درووست کردووە؟ ئەمە چ پێویستیەکی ژیانداری کۆمەڵگاکانی

دابینکردووە؟ ئایا دەکرێت تا ئێستاش ئەم پرۆسەیە بە نیشانە و ئاماژەکارێکی پێشکەوتن و دواکەوتنی کۆمەڵگاکان لەقەڵەم بدەین؟ دەکرێ وەڵامدانەوەی هەموو ئەم پرسیارانە یان ئەمە وەکو ئاراستەیەکی بیرکردنەوە و توێژینەوە بخرێتە بەر باس و لێکدانەوە.

جگە لەمەش ڕەوشی ئێستای ئەم پرۆسەیە و جۆرەکانی سەرچاوەکانی زانیاری و دواتر سوود وەرگرتن لەو زانیارییانە و ئەنجامدانی توێژینەوە؛ لە بەر رۆشنایی زانیارییەکاندا بە کوێ گەیشتووە؟ کۆمەڵناسی دانیشتوان و ئەنترۆپۆلۆژیای دانیشتوان دەبێ لە کام گۆشەنیگاوە سەیری پەرەسەندنی بوارەکانی زانیاری و چۆنیەتی تۆمارکردنیان بکات، ئەمانە چ پەیوەندیان بە بابەتەکانی کۆمەڵناسی و مرۆڤناسی لەلایەک و بابەتەکانی دانیشتواناسی هەیە لەلایەکیتر؟؟

مرۆڤەکان کەی هەوڵیانداوە چەندایەتی و چۆنایەتی دانیشتوانی خۆیان بزانن؟. هەوڵی سەرژمێریکردنی دانیشتوان لای مرۆڤ بە تایبەتی لای سەرکردەکان هەوڵێکی کۆنە بە مەبەستی خۆئامادەکردن بۆ رووبەرووبوونەوەی مەترسییەکان یان پەلاماردانی گرووپە مرۆییەکانیتر ئەم هەوڵە هاتووەتە ئاراوە، یەکێک لە پادشا ڕۆمانییەکان بۆ زانینی چەندایەتی و پۆلێنکردنی تەمەنی دانیشتوان و جیاکردنەوەی نێر و مێ و بەراوردکردنی لەدایکبووان و مردووان؛ بڕیاری دەرکردبوو بە گێڕانی ئاهەنگێکی ساڵانە و پێویستی کردبوو لەسەر هەموو ئەندامانی کۆمەڵگاکە لەو ئاهەنگەدا بڕە پارەیەکی دیاریکراو بخەنە سەندوقێکەوە، بەڵام ئەو بڕە بۆ منالان دراوێکی تایبەت و بۆ ژن و پیاو دراوێکی جیاواز و بۆ ئەوانەی لەو ساتەدا لەدایک بوون دراوێک و دراوێکیتر بۆ ئەوانەی مردوون، کەس و کارەکەیان جۆر و بڕێکیتری پارە بیخەنە سەندوقێکەوە، دواتر بە هەژمارکردنی بڕو جۆری دراوەکان، چەندایەتی و پێکهاتەی تەمەن و ڕەگەزی دانیشتوان و ڕێژەی مردن و لەدایکبوون لە کۆمەڵگاکەدا بەدەردەکەوت،دواتر بە پێی پێشکەوتنی کۆمەڵگاکان؛ چۆنیەتی ئامار و سەرژمێری و کۆکردنەوەی زانیاری لەسەر کۆمەڵگا گۆڕانی بەسەردا هاتووە.

جۆرەکانی سەرچاوی زانیاری لەسەر دانیشتوان (پێناسەکانی)

یەکەم: سەرچاوە نەگۆڕەکانی زانیاری:- بریتیین لەو سەرچاوانەی کە قەبارە و پێکهاتە و دابەشبون و چەندین وردەکاریتری سەر دانیشتوانییان تێدایە وەکو سەرژمێری گشتی و ڕووپێوی دانیشتوانی.

دووەم: سەرچاوە گۆڕاوەکانی زانیاری:- بریتیین لەو جۆرە زانیاریانەی لە هەر کۆمەڵگەیەکدا ڕۆژانە گۆڕانیان بەسەردادێت وەکو تۆمارکردنی ژیانداری و ئاماری کۆچکردن.

سەرچاوەکانی زانیاری لەسەر دانیشتوان بۆ دوو جۆر دابەش دەکرێت:-

یەکەم: سەرچاوە نەگۆڕەکانی زانیاری:-

A- سەرژمێری گشتی:

پ/ مەبەست لە سەرژمێری گشتی چییە و تایبەتمەنییەکانی چیین؟

سەرژمێری گشتی:- بریتییە لە پرۆسەیەکی هەژمارکردنی گشتی و خولاو بۆ کۆکردنەوە و ئامادەکردن و هەڵسەنگاندن و شیکردنەوەی زانیارییە بایەلۆژی و ئابووری و کۆمەڵایەتییەکانی پەیوەست بە هەر تاکێک لە وڵاتێک یان هەرێمێکی دیاریکراو، وەکو؛ تەمەن و پیشەو ئاستی خوێندەواری و شوێن و ساڵی لە دایکبوون و نیشتەجێبوونی باری خێزانداری و زمان و ئایین و قەبارەی خێزان و ...هتد ئەو زانیاریانەی کە پلان دانەران پێویستیان پێی هەیە.

ئەو سەرژمێریە گشتییەی بە شێوەی فۆرمی خێزانی و پۆلێن کردنی زانیارییەکان ئەنجام درابێت، لە چارەکی یەکەمی سەدەی هەژدەوە دەستی پێکردووە یەکەم سەرژمێری لە بروسیا واتە ئەڵمانیای ئێستا لە ساڵی (١٧٢٥) دواتر لە فنلەندا لە ساڵی (١٧٤٩) و لە سوید لە ساڵی (١٧٥٠) ئەنجام دراوە و دواتر لە ئەمریکا لە ساڵی (١٧٨٠) و لە فەرەنسا و بەریتانیا و نەرویج لە سالی (١٨٠١).

سەرژمێری گشتی لە عێراق

لە عێراق یەکەم سەرژمێری لەو جۆرە لە ساڵی (١٩٤٧) ئەنجام دراوە، ئەگەر چی لە سالی (١٩٢٧) و (١٩٣٥)یش هەوڵێک لە ئارادابوو بۆ سەرژمێرکردنی دانیشتوانی عێراق بە گشتی، بەڵام ئەم هەوڵانە سەرکەوتوو نەبوون، ئەوەی لە (١٩٤٧) ئەنجام درا و بریار وابوو ئیتر هەر (١٠) ساڵ جارێک سەرژمێری لە عێراقدا بکرێت، بۆیە لەسالەکانی (١٩٥٧ ،١٩٦٥، ١٩٧٧ و ١٩٨٧) سەرژمێری لە عێراقدا بە کوردستانیشەوە ئەنجام درا بەڵام سەرژمێری (١٩٩٧) سێ شاری کوردستانی نەگرتەوە.

جگە لە ساڵی ١٩٥٧ ئیتر لە هەموو سەرژمێریەکانیتردا ڕەوشی سیاسی و کارگێڕی لە عێراقدا لەوپەڕی نائارامی و نالەباریدا بووە بۆ ئەنجامدانی سەرژمێری،کە یەکێک لەمەرجەکانی سەرژمێری سەرکەوتوو ئارامی و لەباری ڕەوشی سیاسی و کارگێڕیە.

ئەنجامدانی سەرژمێری لە ساڵی (١٩٦٥)دا خۆی نائاسایی بوو،عێراق بە یەک زنجیرە کودەتا و شەڕ و ناکۆکیدا تێدەپەڕی، جگە لەوەی لە کوردستاندا شۆڕشی ئەیلول چوار ساڵ زیاتر بوو درێژەی هەبوو،لە ساڵی (١٩٧٧)دا سەدان هەزار کورد ئاوارەی ئێران و وڵاتانی جیهان بوون، کە لەو سەرژمێرییەدا ناونوس نەکران.

لە ساڵی (١٩٨٧)یشدا کە دووا سەرژمێریە لەم سێ پارێزگایەی کوردستاندا کرابێت، گوندەکانی کوردستان هەموو وێران کرابوون و جگە لە ناوەندی پارێزگاکان و شارۆچکەکان و ئەوانەی دەکەوتنە سەرجادەی ڤیر ئیتر تەواوی ناوچەکە بەگشتی کرابووە ناوچەی سەربازی و قەدەغەکراو و نەک هەر ناونوس نەکران، بەڵکو دواتر بەر شاڵاوەکانی ئەنفال کەوتن و ئەوانەی ڕزگاریشیان بوو کەچی لەو سەرژمێریەدا ناونوس نەکراوە، حکومەتی ئەو کاتە لە بەغدا بە نیازی قڕکردنی یەکجارەکی کورد بوو،کوردیش هیچ پشت وپەنایەکی نەبوو؛ بۆیە حکومەتی ناوەندی لە سەرژمێری (١٩٨٧)دا بە ئارەزووی خۆی چەندی بە کورد دەنووسی و لە کوێی دەنوسی کەس نەبوو ڕەخنە بگرێت، یان بڵێت بۆچی ڕێژەی کورد لەم شارە بەم شێوە نائاساییە دابەزی؟!.

لە ساڵی (١٩٩٧)دا بە هەمان شێوەی سەرژمێریەکانی پێشووتر سەرژمێریەک لە عێراق کرا، بەڵام جگە لە کەرکوک سێ پارێزگاکەیتری کوردستانی نەگرتەوە، ئەوانەی لە کەرکوک و خانەقین و شەنگال و ناوچە بە زۆر دابڕاوەکانیتر ناونوس کران بە عەرەب لە قەڵەمدران. ئیتر لەمانەوە دەگەینە ئەو ئەنجامەی کە بە درێژایی مێژووی عێراق لە هەموو سەرژمێریەکاندا کورد ستەمی لێکراوە و هەرگیز ژمارەی ڕاستەقینەی خۆی پیشان نەدراوە، ئەمەش گرفتێکی گەورەی بۆ درووست کردووە لە بوارەکانی وەرگرتنی پۆستە کارگێڕی و دیاریکردنی دارایی و بوجە و خزمەتگوزاری هەرێمەکان و دەنگدان و هەموو خزمەتگوزارییەکانیتری وەکو ڕێژەی لە سوپا و پۆلیس و ناردنە دەرەوەی قوتابی/خوێندکار و...هتد لە عێراقی فیدراڵدا، چونکە هەموو ئەمانە پەیوەندیان بە سەرژمێریەوە هەیە، لەسەر بنەمای زانیارییەکانی سەرژمێری دادەنرێن.

لە کۆتاییدا، دوایین جار سەرژمێری گشتی لە ساڵی (٢٠٢٤) لە سەرتانسەری عێراق بە هەرێمی کوردستانیشەوە ئەنجامدرا.

تایبەتمەندییەکانی سەرژمێری گشتی

١. **گشتگیری:- دەبێت سەرژمێری هەموو دانیشتوانی کۆمەڵگەکە یان هەرێمە دیارکراوەکە بگرێتەوە بە بیانی و کە ئەوانەش بۆ ماوەیەکی کاتی لەوێدان.**
٢. **تاکگەرایی:- واتە هەژمار و ئاماری تاک تاک بەتەنیا بکرێت و زانیاریەکانی وەکو کەس لەسەر تۆمار بکرێت وەکو لەدایکبوون و باری کۆمەڵایەتی و ئاستی خوێندەواری و پیشە و ...هتد.**
٣. **خولاو:- دەبێ سەرژمێری بە پێی ماوەیەکی دیاریکراو دووبارە بکرێتەوە.**
٤. **هەمان کاتی و هەنوکەیی:- واتە هەموو زانیارییەکان لە یەک کاتدا تۆمار بکرێت و کۆبکرێتەوە و ماوەیان لە نێواندا نەبێت.**
٥. **هەرێمی دیارکراو:- پێویستە سنوری ئەنجامدانی پرۆسەکە دیاریکراو بێت.**

٦. چاودێری و ڕێنمایی حکومەت لە ڕووی یاسایی و دارایی و کارگێری؛ دەبێت حکومەت سەرپەرشتی ئەم پرۆسەیە بکات.

ئامانجەکانی سەرژمێری گشتی دانیشتوان:

بێگومان گرنگی سەرژمێری لە ئامانجە ڕاستەقینەکانی دەردەکەوێت، بۆیە هەر سەرژمێریەک ئەئەنجام دەدرێ کۆمەڵێک ئامانجی سەرەکی لەخۆ دەگرێ، کە بگونجێ لەگەڵ بارودۆخی ئابوری، سیاسی و کۆمەلایەتی ئەو وولاتە، لەو کاتەی کە سەرژمێرییەکان لە عێراق مەزەندەیی بوون، هەندێ هۆکاری سیاسی، ئابووری و کۆمەلایەتی هەبوون کە بەم شێوەیە ئەنجام بدرێ، بەلام کە بارودۆخەکە گۆڕا شێواز و ئامانجی سەرژمێرییەکانیش فراوانتر بوون، بۆنمونە: سەرژمێری ساڵی ١٩٥٧ چونکە لە بارودۆخێکی سیاسی ئارام ئەنجام درا، دەرئەنجامەکەشی باوەڕپێکراو بوو لەچاو سەرژمێرییە مەزەندەییەکانی پێشتر و سەرژمێرییە یەک لەدوای یەکەکانی دواتر کە هیچیان لەبارودۆخی سیاسی لەبار ئەنجام نەدران، بۆیەش باوەڕپێکراو نەبوون، بەڵگەشمان ئەوەیە کە تا ئێستاش لە عێراق ناسنامەی باری شارستانی هەر لەسەر سەرژمێری ١٩٥٧ ماوە. <u>ئامانجەکانی سەرژمێری گشتی دانیشتوان</u> بەگشتی لەم خاڵانە دەبینرێ:

١- زانینی ژمارەی دانیشتوان و خەسڵەتەکانی و دابەشبوونی لە ڕووی ڕەگەز، تەمەن، نەتەوە، پیشە، باری کۆمەلایەتی، ڕۆشنبیری و تەندروستی.

٢- سەرژمێری گشتی دانیشتوان، کاتی خۆی ئامانجی بۆ خزمەتی سەربازی و باج وەرگرتن بوو لە خەڵک، پاشان ئامانجەکان فراوانتربوون، وەکو زانینی هۆکارەکانی کۆچکردن و زانینی تێکڕای پیتداری ئافرەت و زانینی خەسڵەتە ئابورییەکان، واتا ئاستی گوزەرانی خەڵک.

جۆرەکانی سەرژمێری گشتی دانیشتوان:

سەرژمێری گشتی بریتییە لە سەرژمێری تیوری و کرداری، بەلام هەندێ جار هەردوکیان بەکار دێت؛ لەکاتی پێویست بەپێی بارودۆخی کۆمەڵگاکە یان سیستەمی وولاتەکەی سەرژمێری لێ ئەنجام دەدرێ.

١- سەرژمێری تیوری: هەندێک پێی دەڵێن (سەرژمێری یاسایی): ئەوەش بریتییە لە تۆمارکردنی زانیارییەکان لەسەر دانیشتوان بەپێی شوێنی جێنشینبوونی هەمیشەیی، ئەگەر کەسێک لەو خێزانە ئامادەش نەبوو هەر تۆمار دەکرێت لەگەڵ خێزانەکەی، واتا بەچاوپۆشی لەوەی کە ڕۆژی سەرژمێری لەو شوێنە ئامادەبوە، وا دیار دەکەوێ کە ئەم سەرژمێریە ڕاستییەکان پیشان دەدات.

٢- سەرژمێری کرداری: ئەمە بریتییە لە کۆکردنەوەی زانیاری لەسەر دانیشتوان لەو شوێنەی کەتاکەکان ئامادەن بۆناونوس کردن، لە ڕۆژی سەرژمێری، ئەوەی ئامادە نەبێت ناونوس ناکرێ.

٣- سەرژمێری تیوری و کرداری: ئەم ڕێگایە لە کۆکردنەوەی هەردوو ڕێگای یەکەم و دووەم پێکهاتوە، واتا بەتۆمارکردنی دانیشتوانی ئەو کەسانەی کە جێنشینی ئەم شوێنەن یان لەوکاتە لەم شوێنە ئامادەن بۆ ناونوسکردن، وەک ئەوەی فۆرمی ناونوسکردن بکرێتە سێ بەش: لە بەشی یەکەم ئەوانە تۆمار دەکرێن کە ئامادەن لەکاتی ناونوسکردن، مانای (سەرژمێری کرداری). لە بەشی دووەم ئەو کەسانە تۆمار دەکرێن کە بەشێوەی کاتی هاتوون لەناو ئەندامەکانی خێزان. لەبەشی سێیەمیش ناوی ئەو کەسانە تۆمار دەکرێن کە بەشێوەی کاتی هاتوون و لەگەڵ ئەوخێزانە تۆمار دەکرێن کە لەبەشی یەکەمی فۆرمەکە تۆمار کراون. بە زیاد کردنی کەسە ئامادەکاتییەکان و دەرکردنی ژمارەی کەسە ئامادەبووەکان بەشێوەی کاتی لە ڕۆژی سەرژمێری، دەرئەنجام ژمارەی دانیشتوانی جێگیربوەکانمان دەست دەکەوێت، بەم شێوەیە سەرژمێری تیوری و کرداری لەهەمان کات ئەنجام دەدرێ.

قۆناغەکانی ئەنجامدانی سەرژمێری گشتی دانیشتوان

جێبەجێکردن و ڕێکخستنی پرۆژەی سەرژمێری گشتی پێویستی بە چەند قۆناغێک هەیە، بەپێی خشتەی کاتدار سەرەتا و کۆتایی هەر قۆناغێک دیاریدەکرێت،کە ئەنجامدانی سەرژمێری پێدا دەڕوات، قۆناغەکانیش ئەمانەن.

یەکەم: قۆناغی ئامادەبوون: لەم قۆناغە بودجەی تایبەتی بۆ ئەنجامدانی سەرژمێری گشتی تەرخان دەکرێ و، نەخشە و دابەشکردنی کارەکان دیاری دەکرێ، هەروەها دیزاینی فۆڕمەکان و دەرئەنجامی ئەلیکترۆنی و ئامادەکردنی ڕێبەری دابەشبوونە کارگێڕییەکان و کەرەستەکانی ڕاهێنان و دانانی کارمەندان ئەنجام دەدرێ.

دووەم: قۆناغی مەیدانی: مەشق و ڕاهێنانی کارمەندان و دابەشکردنیان بەسەر ناوچەکانی کارکردن و دابینکردنی پێداویستی و کەرەستەکانی بە ژمارەکردنی ماڵەکان و گەڕەک و باڵەخانەکان.

سێیەم: قۆناغی کۆتایی: پیداچوونەوەی داتاکان و پۆلێن کردنیان و دەرکردنی دەرئەنجامی کۆتایی لە شێوەی تۆمارگە (سجل) بۆ هەر پارێزگایەک.

B- ڕووپێوی دانیشتوان:

بریتییە لە کۆکردنەوە و تۆمارکردنی زانیاری تەواو لە سەر نموونەیەکی دانیشتوانی کە نوێنەرایەتی کۆمەڵگەی توێژینەوەکە بکات بۆ دیاریکردنی تایبەتمەندییە دانیشتوانییەکان.

بۆنموونە/ بۆ توێژینەوە لە هەژاری کۆمەڵگە لە نێوان دوو سەرژمێری گشتییدا پێویستە لە ڕێگەی ڕووپێوی دانیشتوانەوە بە وەرگرتنی نموونە و پشت بەستان بە پێوەرەکانی هەژاری مرۆیی وەکو ئاستی زانستی و خزمەتگوزاری تەندروستی و ژێرخانی کۆمەڵگە و باری ژیان و شوێنی نیشتەجێبوون و ژینگەی نیشتەجێبوون و باری ئابووری خێزان، بە دیاریکردنی ئاستی داهاتی تاکە کەس (ڕۆژانە یا مانگانە یا ساڵانە) بەمەش ئاستی بێبەشی کۆمەڵگەکەی بۆ بەدەردەکەوێت. لەم بوارەدا دەکرێت ئاماژە بە توێژینەوەیەک بکەین، وەک ئەو توێژینەوەی لەساڵی (٢٠٠٧)کە لە عێراق ئەنجام دراوە (٢١٠٠٠) خێزانی وەرگرتووە لە سەرانسەری عیراقدا کە ڕێژەی بێکاری (٢٥%) و ئاستی ڕاوەستانی پڕۆژەکانی بەرهەمهێنان (٩٠%)، جگە لە چەندین زانیاریتر لەسەر گۆڕاوە دانیشتوانییەکان و پەیوەندیان بە ژیانی ڕۆژانەی کۆمەڵگاکەوە.

دووەم: سەرچاوە گۆڕاوەکانی زانیاری:

ئەم جۆرەی سەرچاوەکانیش بەسەر چەند جۆرێکی تردا دابەش دەبن وەکو ئەمانەی خوارەوە:

A- ئامارکردنی ژیانداری یان تۆمارکردنی ژیانداری:

بریتییە لەسیستەمێکی حکومی و ڕێکخراوەیی لە شێوەی فەرمانگە و دامەزراوە و نوسینگەی فەرمیدا بۆتۆمارکردن و ناونوسکردنی لەدایکبوون و مردن و گرێبەستی هاوسەرگیری و جیابوونەوە و گۆڕانکارییەکانی ڕۆژانەی سەر دانیشتوان.

گرنگی ئەم جۆرە نوسینگانە ئەوەیە کە بەسەرچاوەیەکی بنەڕەتی دادەنرێت بۆ بەدەستهێنانی زانیاری لەسەر دانیشتوان و گۆڕانکارییەکانی ساڵانەیی، هەروەها پێوانەی ئاستی گۆڕانکارییەکانمان دەداتێ لەنێوان دوو ماوەی مێژوویی دیاریکراودا، بەڵام سەرەڕای گرنگی تۆمارکردنی ژیانداری هێشتا لە بەشێکی کۆمەڵگا دواکەوتوەکانی وەکو ئەفریقا و ئاسیا و هەندێ شوێنیتر گرنگی و بایەخێکی زۆری پێ نادرێت و تارادەیەک گۆڕانکارییەکانی ڕۆژانەی دانیشتوان پشتگوێ دەخرێن، کەچی لەهەندێ کۆمەڵگایتردا بە لەدایکبوونی هەر منداڵێک بەتایبەتی لە کاتی گەیشتن بە ژمارەیەکی بەرز و دیاریکراو ژمارەی دانیشتوانی کۆمەڵگەکە لەلایەن بەرپرسە باڵاکانەوە ڕادەگەیەنرێت وەکو ئەوەی لە چیندا خودی سەرۆکی چین خۆی لە یەکێک لە نەخۆشخانەکانی لە دایک بوون بە دیار منداڵێکی

تازە لە دایک بووەوە ڕاوەستابوو گوتی بە لەدایک بوونی ئەم منالە ژمارەی دانیشتوانی چین گەیشتە یەک ملیار و سێ سەد ملیۆن کەس.

بە گشتی مەبەست لە تۆمارکردنی ژیانداری نوسینی رۆژانەی گۆرانکارییەکانی دانیشتوانە لە ڕووی زۆربوونی سروشتیەوە، واتە ئەو زیادبوونەی لە ئەنجامی بەرزی ڕێژەی دانیشتوانەوە دەکەوێتەوە بە بەراورد لەگەڵ ڕێژەی مردن لە هەر کۆمەڵگایەکدا، ئەمەش هەموو ئەو واقع و ڕاستی و رووداوە کۆمەلایەتییانە دەگرێتەوە کە پەیوەستن بە ژیانی تاکەکانی ئەو کۆمەڵگایە و کاریگەرییان لەسەر ئیستای، یا ئایندەی دیاردە دانیشتوانییەکانی ئەو شوێنە دەبێت، وەکو؛ لە دایک بوون و مردن و تۆمارکردنی گرێبەستی هاوسەرگیری و جیابوونەوەی ژن و مێردەکان و....هتد، هەموو ئەو رووداوانەش بە ووردی لە تۆماری تایبەتی داموودەزگایەکی فەرمی تایبەت بەم بوارەدا تۆمار دەکرێن.

ئەم دامودەزگایەش لە هەندێک ولاتدا بە فەرمانگەی تۆماری ژیانداری و لە هەندێکیتردا بە فەرمانگەی باری شارستانی ناسراوە، واتە پرۆسەی ئامارکردنی ژیانداری بریتییە لەسیستەمێکی حکومی و رێکخراوەیی لەشێوەی نوسینگەی فەرمیدا کاردەکات بۆتۆمار کردنی گۆرانکارییەکانی رۆژانەی سەر دانیشتوان.

B- ئامارکردنی کۆچکردن:

ئەم بابەتە وەکو سەرچاوەیەکی گۆڕاوی زانیارییەکان بریتییە لە تۆمارکردن و هەژمارکردن و دەرکردنی ڕێژەی ئەوانەی کۆچ دەکەن، ئینجا چ بە ڕێگای ڕاستەوخۆ یان بە ڕێگای ناڕاستەوخۆ وەکو زیادەی ژیانداری یان مەزەندەکردنی (تخمین) بە ڕێژەی ئەگەری مانەوە.

کە ئەمەی دوواییان پرۆسەیەکی ئالۆزە و لێکدانەوەی زۆری دەوێت، بە ئەنجامدانی بە دواداچوون بۆ ئەو نەوانەی لە ساڵێکی دیاریکراودا لەدایکبوون و ئەگەری مانەوەیان چەندە، ئەگەر لەو ئەگەرە زیاتر بوو دەکرێت بە هاتووان تەخمین بکرێت، یان بە پێچەوانەوە ئەگەر لە ئەگەری مانەوە کەمتربوو دەکرێت بە کۆچکردن بۆ دەرەوەی شارەکە بدرێتە قەڵەم.